

УДК 37.014:82]:321(477)

Дічек Н. П.

ORCID 0000-0002-2185-3630

Доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу історії та філософії освіти,
Інститут педагогіки НАПН України
(Київ, Україна) E-mail: n.p.dichek@gmail.com

ДЕРЖАВНА МОВНА ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ВИМІРІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Зміст статті полягає у з'ясуванні політики держави в галузі середньої загальноосвітньої школи щодо утвердження і поширення функціонування української мови в Україні. Особливу увагу приділено передумовам (середина 1980-х – початок 1990-х років), які спричинили визнання української мови як державної. На підставі аналізу комплексу законодавчих і документальних джерел доведено, що зрушення в змісті і завданнях шкільної освіти стали одним з провідних чинників розбудови Української державності.

Мета статті – історико-ретроспективний аналіз перших кроків державної освітньої політики незалежної України у галузі українізації середньої загальноосвітньої школи у контексті нової мовної політики доби суверенності.

Методологія – оскільки виконане дослідження є історико-педагогічним, то головним інструментом став історіографічний аналіз дібраних документальних, архівних, наукових, соціологічних джерел з теми, відрефлексованих на основі історико-генетичного підходу у сув'язі з такими методами, як системний аналіз, що дає змогу забезпечити вивчення освітньої політики в її цілісності, та міждисциплінарний підхід.

Осягнення стратегії держави і тактики її реалізації Міністерством освіти України у певний відтинок історичного часу підпорядковується принципу каузальності і дає підстави для визначення стійких і швидкозмінних стратегічних і тактичних цілей і програм.

Наукова новизна – вперше розкрито хронтоп розгортання мовної політики України напередодні здобуття незалежності та у її перші роки крізь призму концептуальних зрушень у реформуванні середньої загальноосвітньої школи та окреслено сучасну мовну ситуацію.

Висновки. Закладені на зламі останніх десятиріч минулого століття стратегічні ідеї щодо освітньої політики незалежної України в галузі середньої школи не лише відіграли важливу роль у піднесенні функціонування рідної мови, у започаткуванні масового формування у дітей та молоді української самоідентифікації, а й у такий спосіб явно і неявно працювали на ключову ідею – ідею українського державотворення.

На підставі висвітлення практичних заходів з реалізації стратегії українського державотворення аргументовано, що Міністерство освіти України у співпраці з письменницьким загалом, Академією наук України здійснили стратегічно важливі і тактично виважені кроки (запровадження української мови як державної і мови шкільного навчання, започаткування українського підручникотворення, розроблення нового змісту шкільної освіти з домінуванням національних пріоритетів знання та національних цінностей, зміна парадигми школи учіння на особистісно орієнтовану парадигму освіти), які дали змогу українізувати систему освіти, зокрема загальноосвітню школу.

Розбудова власної держави не можлива без україномовної, модернізованої згідно з новими викликами часу освіти, без відповідного, національно орієнтованого виховання молодшого покоління, тому шкільна освіта у купі з дошкільною набули значення вагомозого чинника націєтворення.

Ключові слова: Україна, українська мова, державна освітня політика у галузі освіти, Міністерство освіти України, загальноосвітня середня школа.

Постановка проблеми. Через рік виповниться 30 років незалежного буття Української держави. Однак і досі однозначно не розв'язано суспільно-політичне питання функціонування в Україні української мови як державної у всій повноті. Вважаємо доцільним здійснити історико-ретроспективний аналіз початку розгортання освітнього складника вирішення означеної проблеми у вимірі середньої загально-

освітньої школи. На думку відомої сучасної української соціолінгвістки, професорки Л. Масенко, ще й на 27 році незалежності в Україні «не дуже добра ситуація в освіті, хоча звітують увесь час, що в нас, мабуть, 95 % шкіл з українською мовою навчання й університети буцімто всі з українською мовою викладання» [25]. Невдоволення мовною політикою влади висловлюють численні українські мовознавці, літератори, громадські діячі. Тож звернемося до витоків цієї політики і до сучасних соціологічних даних.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерельний пошук і аналіз наукових студій, освітньої публіцистики переконує, що різним аспектам державної політики незалежної України у галузі освіти політики присвячено чимало досліджень: теоретико-методологічні підходи до її аналізу розробляли І. Іванюк (2006), Є. Красняков (2006; 2012; 2014), В. Савельєв (2010), Н. Шульга (2011; 2018); питання політики у сфері державного управління освітою висвітлено у публікаціях В. Лугового (у співавторстві з В. Андрущенком, В. Огнев'юком та ін., 2012), Н. Губерської (2015), В. Базелюка (2014).

Однак щодо мовної політики держави, то найбільше про різні аспекти функціонування української мови пишуть українські соціолінгвісти, які розкривають сучасні стосунки мов, мовних практик і культур та їх проєкції на суспільну і мовну свідомість громадян нашої держави (О. Данилевська (2019), О. Руда (2012), зв'язок мови з політикою державотворення, питання мовної політики (О. Куць (2004), Л. Масенко (2004; 2010; 2018), Г. Мацюк (2015), М. Кочерган (2008), сьогднішню взаємодію різноманітних чинників політичного, суспільного, культурного, наукового життя двомовного середовища (О. Ткаченко (2014), С. Соколова (2018)). До досліджень мовного питання в контексті державного управління зверталися Н. Попович (2011), І. Лопушинський (2006; 2012). Історичне вивчення розвитку української середньої школи у добу незалежності здійснила Н. Біденко (2005). Однак про роль середньої загальноосвітньої школи у формуванні та реалізації державної мовної політики зазначені дослідники виокремлено не пишуть, не ставлять за мету її історико-генетичний аналіз. Додамо також, що у дослідженнях українських соціолінгвістів державна мовна політика, діяльність Міністерства освіти і науки України зазнає постійної критики [3, 155], що також вмотивовує до дослідження витоків і сучасного стану означеного питання.

Тому **мета статті** – здійснити історико-ретроспективний аналіз перших кроків державної освітньої політики незалежної України у галузі українізації середньої загальноосвітньої школи у контексті нової мовної політики доби суверенності.

Для реалізації мети визначено виконання таких **завдань**:

– обґрунтувати головні рушії зміни політики ще радянської влади щодо стану української мови в УРСР;

– окреслити конкретні заходи держави з утілення в шкільну практику української ідеї у перші роки незалежності;

– здійснити деякі екстраполяції того минулого досвіду на сучасну мовну ситуацію в середній освіті України, основоючись на сучасних соціологічних опитуваннях громадської думки.

Методологія – оскільки виконане дослідження є історико-педагогічним, то головним інструментом став історіографічний аналіз дібраних документальних, архівних, наукових, соціологічних джерел з теми, відрефлексованих на основі історико-генетичного підходу у сув'язі з такими методами, як системний аналіз, що дає змогу забезпечити вивчення освітньої політики в її цілісності, та міждисциплінарний підхід.

Осягнення стратегії держави і тактики її реалізації Міністерством освіти України у певний відтинок історичного часу підпорядковується принципу каузальності і дає підстави для визначення стійких і швидкозмінних стратегічних і тактичних цілей і програм.

Наукова новизна – вперше розкрито хронтоп розгортання мовної політики України напередодні здобуття незалежності та у її перші роки кризь призму концептуальних зрушень з реформування середньої загальноосвітньої школи та окреслено сучасну мовну ситуацію.

Результати дослідження. Якщо взяти за основу тезу, що мовна політика – це «сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування, ... частина національної політики певної держави» [24, 4], або скористатися визначенням Д. С. Джонсона, про те, що «соціолінгвістика фактично стає наукою про мовну політику», а «мовна політика – це політичний механізм, що впливає на структуру, функції, використання чи засвоєння мови» [37, Johnson, 2013, p. 3], то така політика почала формуватися в Україні, по-перше, під тиском національно орієнтованої громадськості, тобто «знизу»; по-друге, лише у процесі наростання боротьби за прийняття у жовтні 1989 р. (ще в радянській Україні) мовного Закону «Про мови в Українській РСР» [31], тобто не раніше останньої третини 1980-х років. Отже, з точки зору історика освіти, століття обмеження прав і навіть заборони української мови (згадаємо Валуєвський циркуляр (1863) і Емський указ (1876)), навряд чи можливо здолати за кілька десятиліть.

За дослідженням Л. Дещинського, у другій половині 1980-х рр. саме під впливом національно-визвольного руху, хоча й різномірного за складом учасників, за їхніми переконаннями і вимогами, у республіці вдалося зрушити демократичні зміни і «письменники вели тут перед» [6, 5]. Саме письменники встали на захист української мови і культури від русифікації і змогли змусити горбачовську перебудову «говорити по-українському» [6, 6]. У лютому 1989 р. у виступі на установчій

конференції Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка письменник О. Гончар охарактеризував мовну ситуацію в Україні як «мовний Чорнобиль» [31]. Літератори «підняли» проблему звуження сфери вжитку рідної мови й ініціювали та домоглися прийняття Закону про мови в Українській РСР [7], чим було створено юридичні підстави для введення у вивчення у середній загальноосвітній школі за вибором педагогічних рад таких нових навчальних курсів народознавчого спрямування, як «Етнографія та фольклор України», «Культура і мистецтво України», «Народознавство», «Рідний край» [1, 82].

З жовтня 1989 р., коли був уведений в дію Закон про мови в Українській РСР, українська мова здобула статус державної мови. Її функціонування і розвиток визнали «одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу», що гарантує йому «суверенну національно-державну майбутність» [7]. Важливо нагадати, що в Законі закладалася необхідність «виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР» [7].

Наголосимо: питання розвитку україномовної освіти стало чи не першим з-поміж масштабних націєтворчих процесів.

Уже 16 липня 1990 р., під тиском широких громадських кіл, з'їзд КПУ змушений був прийняти Декларацію про державний суверенітет УРСР [4], якою визнавалася самостійність республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації. У частині VIII. «Культурний розвиток» Декларації зазначалося: «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя» [4].

Знаковим вважаємо й те, що напередодні 1990–1991 навчального року, у серпні, комісії з питань народної освіти і науки, з питань культури і духовного відродження Верховної Ради УРСР зі шпальт газети «Освіта» звернулися до громадян України – батьків учнів – із закликом про державну доцільність віддавати дітей до українських шкіл для навчання рідною мовою, стан функціонування якої на той час був низьким [10, 1]. Наголошувалося, що більшість українських дітей (особливо у містах) не знають української мови, у суспільстві спостерігається «зречення рідної мови, незнання історії рідного народу, забуття національних коренів» [10, 1], що спричинює глибоку духовну і моральну кризу в українському суспільстві. Й аби змінити таке становище першочерговим завданням, наголошували комісії, є видозміни у роботі школи, від якої «значною мірою, якщо не вирішальною, залежатиме, якою буде наша Україна в майбутньому» [10, 1].

На виконання Закону про мови лише протягом 1990 р. відкрито 176 україномовних шкіл, у змісті середньої освіти збільшено кількість годин на вивчення історії та географії України [1, 82].

До активного ядра національного руху, який впливав й на зміни в освіті, окрім письменників слід віднести учених-істориків, суспільних діячів, правозахисників, чії виступи у пресі збуджували громадську думку й активність, сприяли підняттю рівня національної свідомості і врешті-решт зрушили процес національного державотворення в Україні. Так завдяки зусиллям українських дослідників історії на рівні рішення Політбюро КПУ у січні 1989 р. чи не вперше «було визнано, що чимало складних явищ і фактів (історії України – прим.) подається неповно, суперечливо, упереджено», а «вивчення історії України УРСР у середніх школах і ПТУ не забезпечує формування в учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України» [6, 8-9]. Наслідком стало схвалення рішення про розроблення «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991–2000 рр.», яку затвердили в липні 1990 р. Вона відіграла важливу роль у зміні змісту шкільної історичної освіти [36].

Ще одним чинником і рушієм змін в шкільній освіті ще радянської доби стало прийняття, згідно з Постановою ВР №1144-ХІІ від 4 червня 1991 р., Закону «Про освіту». Цей Закон без перебільшення вважаємо проривним кроком у започаткуванні демократичних змін у розвитку тогочасної освітньої галузі, адже ним було узasadнено державну доцільність трансформації освітньої системи на принципах гуманізму, національних інтересів і загальнолюдських цінностей на противагу класовим комуністичним інтересам. У 4-й Статті прийнятого Закону «Про освіту», стверджувалося: «Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства» [8]. А серед основних принципів освіти (Стаття 6) вказувалися «гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями» [8]. З розвитком у країні демократії і зміною суспільних потреб у 1993 р., а детальніше – у 1996 р. Закон уточнено (редаговано), й у подальшому до нього вносилися зміни й уточнення, доки він не втратив чинності із прийняттям нового Закону «Про освіту» у травні 2017 р.

Узагальнено можемо стверджувати, що ініційована письменниками потреба захисту української мови, розширення сфери її функціонування і вивчення активізувала проблему конституційного проголошення суверенітету України [4], що відбулося 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, який поклав початок створенню самостійної Української держави.

До головних рушіїв зламу радянської мовної політики і творення державної освітньої політики незалежної України відносимо у першу чергу такі внутрішні чинники культурно-освітніх і політичних змін, як поступове зникнення (під тиском національно орієнтованої громадськості) тоталітарної монополії влади на вирішення суспільно значущих питань гуманітарної сфери життя людей. Доказом цього є окреслений вирішальний вплив громадської думки на визначення державної освітньої політики в Україні; увиразнення прагнення самого суспільства до розбудови національно орієнтованої освіти, що змусило владу почати реалізовувати цілком конкретні заходи, у першу чергу – у галузі середньої загальної освіти.

Вагомим зовнішнім чинником, що вплинув на формування шкільної освітньої політики в Україні, став розпад СРСР і вивільнення з-під комуністичної моноідеології.

Пристаючи до думки сучасного мовознавця М. Кочергана, що у справі формування патріотів-українців «виховна робота, в першу чергу, повинна бути покладена на Міністерство освіти. Вона має повсякчасно бути в полі зору шкіл. Від нашого вчителства чи не найбільше залежить, чи національно свідомими громадянами стануть теперішні учні, чи зуміють вони відстояти свою національну гідність» [24, 23], зауважимо й посутню участь у визначенні та реалізації україноорієнтованої шкільної освітньої політики Міністерства народної освіти України (з 1992 р. – Міністерство освіти України). У контроверсійний перехідний період державного становлення ним керував міністр І. Зязюн (вересень 1990 – січень 1992), який прийшов на посаду визнаним ученим, розробником ідей про педагогічну майстерність.

На підставі розгорнутої у суспільстві наприкінці 1980-х років дискусії з приводу оновлення діяльності школи, Колегія Міністерства народної освіти УРСР у серпні 1990 р. схвалила проект «Концепції середньої загальноосвітньої школи України», підготовлений колективом учених Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР (нині – Інститут педагогіки НАПН України). Його широко обговорювали і на серпневих учительських конференціях, і на громадських слуханнях протягом навчального року. У концепції, яка ґрунтувалася на тезі, що «школа – модель суспільства», проголошувалася необхідність відновлення культуротворчої функції школи, відродження в змісті навчання і виховання традицій національної культури, відмова від нав'язування школі політичних і релігійних догм, автономність шкіл у виборі форм і методів навчального процесу [30]. Вже у вересні 1991 р. Колегія Міністерства прийняла рішення № 8/61 «Про концепцію середньої загальноосвітньої школи України», у якому схвалила доопрацьований варіант документу [11, 1]. Зауважимо, що серед задекларованих у Концепції ідей чимало згодом у модифікованому, деталізованому вигляді знайшли вияв у подальших освітніх документах незалежної України, зокрема принципи народності і україноцентричності, диференціації та індивідуалізації навчання і виховання школярів, запровадження варіативності змісту, форм і методів освіти.

Меті національного державотворення засобами освіти слугували й розроблені Міністерством у 1990 р. Концепція патріотичного й інтернаціонального виховання учнівської молоді, формування в неї національної самосвідомості [12] та Концепція естетичного розвитку учнівської молоді, у руслі якої було ініційовано й створення Малих академії народних мистецтв та народознавства, які мали сприяти відновленню фольклорних традицій і ремесел. Положення про їх роботу було затверджено 1991 р. [20]. На наш погляд, ідея щодо організації таких національно орієнтованих осередків дитячої творчості під патронатом і психолого-педагогічних працівників, і представників творчих спілок актуальна й нині.

Виокремимо також розроблення Міністерством Положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля – земля моїх батьків», який започаткували 1 вересня 1990 р. у всіх загальноосвітніх школах країни задля відродження серед школярів національної культури, забезпечення поглибленого вивчення історії рідного краю [15]. Було розпочато також масштабну комплексну програму пошуку, навчання і виховання обдарованих дітей і молоді «Творча обдарованість» (1990-1991) [13, 13-14], завдяки якій стимулювалися дослідницькі пошуки учнівської молоді, набула визнання й узаasadнення робота творчих добровільних об'єднань школярів. У 1991р. Колегією Міністерства народної освіти УРСР у співпраці з АН УРСР було також затверджено «Положення про Малу академію наук, наукове товариство школярів та учнівської молоді» [21]. У подальшому, цей вектор на «розвиток інтелекту, пізнавальної діяльності та творчих здібностей, самовизначення у майбутній професії» [21, 13] українських школярів постійно підтримувався у діяльності Міністерства.

Протягом 1991 р. Міністерством був розроблений і прийнятий комплексний плану заходів на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 12.02.1991 р. «Про державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р.» [16, 3], що стало планом конкретних дій з посилення ролі і значущості рідної мови у діяльності школи, спрямованих на сприяння «утвердженню державності української мови в усіх навчально-виховних закладах» [16, 4].

У контексті оновлення змісту середньої освіти відповідно до Концепції національної школи за спільної участі вчених АН України, Міністерства народної освіти, Спілки письменників України було розпочато проведення конкурсів на створення нових оригінальних підручників, посібників і програм для загальноосвітніх шкіл, педагогічних інститутів [21].

Оскільки хронологічні межі статті обмежені роками формування (передумови) і першими роками здобуття незалежності України, то звернемося ще лише до такого важливого, одного з перших, документу, яким було визначено ключові стратегії розбудови освіти у вже незалежній Україні – до Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття») (1993), розробленої за міністра освіти П. Таланчука (1992-1994). Без сумніву цей документ став першим ідейним орієнтиром у розбудові самостійної національної системи освіти. У Програмі йшлося про необхідність відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, про потребу виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, про національне відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [5]. Головна мета Програми була сформульована як «визначення стратегічних напрямів розвитку освіти в умовах державної незалежності», при цьому детермінувалася орієнтація на національне спрямування освіти, «створення такої цілісної системи безперервного навчання і виховання, яка забезпечувала б формування інтелектуального і культурного потенціалу нації» [5, 2]. Визначальним складником реформування освіти визнали оновлення її змісту й узгодження із запитамі особистості й новими потребами українського суспільства, а також із стандартами світового наукового і педагогічного досвіду.

На визначення у Програмі ключових напрямів оновлення шкільної освіти великою мірою вплинули такі чинники як позиція, голос української громадськості, що пов'язуємо із започаткованою з середини 1980-х років тенденцією до зростання впливу національно орієнтованої частини суспільства на прийняття державних рішень, а також активністю освітянської спільноти щодо долучення до формування державної політики у галузі освіти, у першу чергу – загальної середньої освіти.

За діяльності міністра П. Таланчука в освітній галузі відбулися принципово важливі зрушення, спрямовані на інтенсифікацію розбудови національно орієнтованої освіти (підготовка оновлених підручників, контроль виконання Закону «Про українську мову» у певних областях країни), а також зміни, прямо чи опосередковано пов'язані з посиленням процесів гуманізації освіти. Крім того, до прикладу, за рішенням Міністерства освіти України з 1993 р. ініціювалося створення у всіх типах навчальних закладів центрів з проведення заходів, пов'язаних з вшануванням пам'яті жертв Голодомору в Україні [17, 3; 18, 2; 19, 19-20].

Водночас матеріали засідань Колегії Міністерства (1993) свідчать про те, що реформування загальноосвітньої школи відбувалося неналежними темпами [19], насамперед внаслідок посилення кризових процесів в країні.

Загалом, наголошуючи на націєтворчому потенціалі Програми, доводиться вживати слово «проголошувалося», що не випадково. На жаль, задекларовані в документі вкрай важливі для державотворення і розвитку освіти як його вагомий складник ідеї та принципи багато в чому залишилися маніфестованими (наприклад, досі не виконано положення про надання освіти пріоритетного статусу [22, 15]). Думаємо, недоречно закидати розробникам Програми те, що вони не завбачили наростання в країні у 1990-ті роки матеріально-економічної кризи, і не врахували інертність самої освітньої системи щодо швидких нововведень. На наше переконання, і до тепер маємо пам'ятати і цінувати те, що саме завдяки закладеним у цій програмі ідеям, які на роки вперед окреслили шляхи гуманізації і розвитку національної освіти, розпочалася і продовжується розбудова шкільної освіти на україноцентричних засадах, орієнтованих на потреби і держави, і особистості.

Висновки. Закладені на зламі останніх десятиріч минулого століття стратегічні ідеї щодо освітньої політики незалежної України в галузі середньої школи не лише відіграли важливу роль у піднесенні функціонування рідної мови, у започаткуванні масового формування у дітей та молоді української самоідентифікації, а й у такий спосіб явно і неявно працювали на ключову ідею – ідею українського державотворення. Офіційні статистичні дані свідчать: якщо у 1995/96 н.р. українською мовою навчали у 58% шкіл, у 2007/2008 н.р. україномовні школи становили 80% [34, 459], а вже починаючи з 2015 р. відсоток таких шкіл сягає 91% [35, 121]. Про зростання мережі середніх україномовних шкіл пише й історик Н. Біденко [2].

Наївно уявляти, що такі складні, тривалі у часі процеси, як націєтворення, державотворення можуть бути швидко реалізовані у формі лінійного поступу згідно із запланованим, бодай і найрозумнішим планом дій. Але, завдяки активному започаткуванню в описаній у статті час державотворчих процесів у галузі шкільної освіти, без сумніву зараз можна говорити про значні досягнення у складному процесі творення Української державності засобами середньої школи.

За соціологічним дослідженням «Етнічна та мовна ідентичність», проведеним Центром Разумкова (2018), встановлено, що 92% опитаних вважають себе етнічними українцями, 6% – етнічними росіянами, 1,5% віднесли себе до інших етносів [28, 5]. Понад дві третини (68%) респондентів вважають рідною мовою українську, 14% – російську, 17% – і українську, і російську однаковою мірою, 0,7% – інші мови [28, 26]. У Західному регіоні вважають рідною мовою українську 93% опитаних, у Центральному – 84%, у Південному – 42%, Східному – 36%, на Донбасі – 27%. Частка тих, хто вважає рідною мовою російську, становить відповідно, 2%, 6%, 31%, 24% і 42%, рівною мірою українську та російську – відповідно, 3%, 10%, 26%, 38% і 29% [28, 26].

На думку переважної більшості експертів, опитаних у 2018 р. [32], найбільш позитивний вплив на процес формування спільної ідентичності громадян України мають діячі культури, мистецтва, спорту (загалом 81 %), середня школа (80 %), Збройні Сили (78 %), дитячі садки (76 %), громадські організації, організації ветеранів АТО, Міністерство освіти і науки (по 75 %) [32, 77].

Щодо ролі МОН України у зміні мовної ситуації, то на наш погляд, воно відіграло і продовжує відігравати важливу роль в українізації системи освіти, і зокрема загальноосвітньої школи. Можливо з точки зору соціолінгвістів, його діяльність у галузі розширення функціонування української мови й недостатня, але й радикальні зміни мовної ситуації навряд чи сприятимуть консолідації такої складної, багатонаціональної і багатомовної країни, якою є Україна. Адже навіть самі соціолінгвісти визнають, що приводом до сучасної гібридної війни «стало саме мовне питання» [33, 40]. Гуманітаріям не варто забувати третій закон І. Ньютона – «сила дії дорівнює силі протидії», що цілком справедливо і для суспільних систем. Тому навряд чи можна визнати демократичними вимоги соціолінгвістів щодо доцільності діяльності «державного органу, наділеного функціями контролю за виконанням мовного законодавства» [27, 21]. Водночас погоджуємося з думкою експерта Л. Смоли, що важливим напрямом мовної політики, формування ідентичності має бути «налагодження комунікації між державою ті її громадянами» [32, 72].

Вважаємо доречним ще зазначити й думки авторитетних зарубіжних соціолінгвістів і філологів, які відкрито пишуть про те, що «мономовні ідеології, хоча й не здаються легко, але такі ідеології є хибними як для суспільства, так і для індивіда» [37].

Безперечно, без української мови не може бути української держави. І не можна не погодитися з думкою професорки Л. Масенко, що «становлення власної держави ... цілком реально зробити через відповідне виховання молодшого покоління. Ключовою тут, безперечно, є роль шкільного учителя. Саме вчитель, який, поряд з батьками, є найбільшим авторитетом для дітей, має прищепити учням любов до мови своєї країни і навчити їх повноцінно нею володіти» [26]. Отже, треба мати терпіння і насагу у досягненні мети.

Перспективи подальших досліджень. Підняте у статті питання на нашу думку належить до, так би мовити, вічно актуальних питань, бо є своєрідним вимірником чи індикатором суспільного життя і його трансформацій, а отже потребує перманентних досліджень в аспекті визначення стану мовної ситуації і в різних ланках освітньої сфери, й у контексті соціальних процесів, а також у контексті процесів самоідентифікації громадян України. Доцільним може бути розвиток порівняльних студій з вивчення мовних процесів у зарубіжжі.

References

1. Березівська Л. Д. Державна освітня політика щодо диференціації організації й змісту шкільної освіти в радянській Україні. *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.)* : посібник / колектив авт.; за заг. ред. проф. Н.П. Дічек. Київ : Пед. думка, 2018. С. 26-85.
Berezivska, L. D. (2018). Derzhavna osvithnia polityka shchodo dyferentsiatsii orhanizatsii y zmistu shkilnoi osvity v radianskii Ukraini. *Narysy z istorii rozvytku dyferentsiiovanoho pidkhdou do orhanizatsii navchannia v ukrainskii shkoli (kinets 30-kh – 80-ti rr. 20 st.)* : posibnyk / kolektyv avt.; za zah. red. prof. N. P. Dichek [Public Policy of the Soviet Ukraine in the context of organizing and content of the Secondary School Education. Essays on the history of the development of a differentiated approach to the organization of education in the Ukrainian school (the late 30s – 80s, 20 cent.) : manual / team author; for general ed. by prof. N.P. Dichek]. Kyiv, Ukraine : Ped. Dumka.
2. Біденко Н. Розвиток загальної середньої освіти в Україні в період незалежності. *Наук. Записки Кіровоградського держ. пед. університету ім. Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки.* 2005. Вип. 12. С. 213-225.
Bidenko, N. (2005). Rozvytok zahalnoi serednoi osvity v Ukraini v period nezalezhnosti [Development of the Secondary School Education in the era of Independence]. *Nauk. zapysky Kirovohradskoho derzh. ped. universyty im. Volodymyra Vynnychenka. Serii: Istorychni nauky – Scientific notes. Series: Historical Sciences of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State, 12*, 213-225.
3. Данилевська О. М. Масове опитування як основний метод діагностування мовної ситуації в українській шкільній освіті. *Вісник Київ. нац. лінгвістичного університету. Серія: філологія.* 2018. Т. 21. № 1. С. 150-163.
Danylevska, O. M. (2018). Masove opytuvannia yak osnovnyi metod diahnostuvannia movnoi sytuatsii v ukrainskii shkilnii osviti [The Mass survey as the main method for diagnosing the language situation in Ukrainian school education]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho lnhvistychnoho universytetu. Serii: filolohiia – Herald of Kyiv National linguistic university. Series in Philology, (Vol. 21), 1*, 150-163.

4. Декларація про державний суверенітет України (1990) [Електронний ресурс]. *Закон.рада.gov.ua* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (Дата звернення 26.07.2020)
Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy (1990) [Declaration on State Sovereignty of Ukraine]. (1990, July 16). *Zakon.rada.gov.ua – zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
5. Державна національна програма «Освіта»: Україна XXI століття. *Освіта*. 1993. № 44-46. С. 1-13.
Derzhavna natsionalna prohrama «Osvita»: Ukraina XXI cen. (1993) [The State National Program «Education»: Ukraine 21 cen.]. *Osvita – Education, 44-46*, 1-13.
6. Дещинський Л. Є. Національно-визвольний рух в Україні у 1980-1990-х роках [Електронний ресурс]. *Електронний науковий архів Науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка».edu.ua* URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/36050/1/2_3-13.pdf (Дата звернення 26.07.2020).
Deshchynskiy, L. Ye. (2006). Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini u 1980-1990-kh rokakh [The National liberation movement in Ukraine in the 1980s-1990s]. *Elektronnyi naukovyi arkhiv Naukovo-tekhnichnoi biblioteki Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika».edu.ua – Lviv Polytechnic National University Institutional Repository.edu.ua* Retrieved from http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/36050/1/2_3-13.pdf
7. Закон «Про мови в Українській РСР» (1989) [Електронний ресурс]. *Закон.рада.gov.ua* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (Дата звернення 24.07.2020)
Zakon «Pro movy v Ukrainskii RSR» (1989) [The Law on Languages in the Ukrainian RSR]. (1989, October 28). *Zakon.rada.gov.ua – zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>
8. Закон України «Про освіту» (1991) [Електронний ресурс]. *Закон.рада.gov.ua* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (Дата звернення 26.07.2020).
Zakon Ukrainy «Pro osvitu» (1991) [The Law of Ukraine on Education]. (1991, May 23). *Zakon.rada.gov.ua – zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text>
9. Зміст та інституційне забезпечення державної політики у сфері ідентичності: позиції фахівців [Електронний ресурс]. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1-3 (169-170). С. 61- 76. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf (Дата звернення 28.07.2020).
Zmist ta instytutsiine zabezpechennia derzhavnoi polityky u sferi identychnosti: pozytsii fakhivtsiv (2017) [Content and institutional support of state policy in the field of identity: positions of specialists]. *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense, 1-3 (169-170)*, 61-76. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf
10. Звернення комісії Верховної Ради УРСР з питань народної освіти і науки, з питань культури і духовного відродження до батьків. *Освіта*. 1990. № 64 (4077), 10 серпня. С. 1.
Zvernennia komisii Verkhovnoi Rady Ukr. RSR z pytan narodnoi osvity i nauky, z pytan kultury i dukhovnoho vidrodzhennia do batkiv, (1990) [The Appeal of the Commission of the Verkhovna Rada of the Ukr.RSR on issues of public education and science, on culture and spiritual revival to parents]. *Osvita – Education, 64 (4077)*, 1.
11. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 4.
(1992). *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy – The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine*, 4.
12. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР*. 1990. № 16.
(1990). *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity URSR – The Information collection of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR*, 16.
13. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1992. № 3.
(1992). *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy – The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine*, 3.
14. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР*. 1991. № 22.
(1991). *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity URSR – The Information collection of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR*, 22.
15. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР*. 1991. № 11.
(1991). *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity URSR – The Information collection of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR*, 11.
16. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР*. 1991. № 14.
(1991). *Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity URSR – The Information collection of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR*, 14.

17. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 1.
(1993). Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy – The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine, 1.
18. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 11.
(1993). Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy – The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine, 11.
19. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 14.
(1993). Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva osvity Ukrainy – The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine, 14.
20. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР*. 1991. № 6.
(1991). Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity URSR – The Information collection of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR, 6.
21. *Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР*. 1991. № 12.
(1991). Informatsiinyi zbirnyk Ministerstva narodnoi osvity URSR – The Information collection of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR, 12.
22. Касьянов Г. Освітня система України 1990 – 2014: Аналітичний огляд. / Благодійний фонд «Інститут розвитку освіти». Київ : ТАКСОН. 2015. 52 с.
Kasianov, H. (2015). Osvitnia systema Ukrainy 1990 – 2014: Analitychnyi ohliad [The Educational system of Ukraine 1990 – 2014: Analitical Review]. / Blahodiinyi fond «Instytut rozvytku osvity». Kyiv, Ukraine : Takson.
23. Конституція України (1996) [Електронний ресурс]. *Закон.рада.gov.ua* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення 26.07.2020)
Konstytutsiia Ukrainy, (1996) [Constitution of Ukraine]. (1996, June 28). Zakon.rada.gov.ua – Zakon. rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
24. Кочерган М. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. *Світогляд*. № 2. 2008. С. 18-23.
Kocherhan, M. (2008). Movna sytuatsiia i movna polityka v Ukraini [Language situation and language policy in Ukraine]. *Svitohliad – Philosophy of Life*, 2, 18-23.
25. Масенко Л. Українська мовна ситуація: труднощі і перспективи [Електронний ресурс]. Інтерв'ю від 26.03.2018. *Моя Могиланка.org* URL: <http://mykma.org/interviews/larysa-masenko-ukrayinska-movna-sytuatsiya-trudnoshhi-j-perspektyvu.html> (Дата звернення 28.07.2020).
Masenko, L. (2018). Ukrainiska movna sytuatsiia: trudnoshchi i perspektyvy: interviu [Ukrainian language situation: difficulties and prospects: interview]. (2018, March 26). Moia Mohylianka.org – My Mogilyanka.org Retrieved from <http://mykma.org/interviews/larysa-masenko-ukrayinska-movna-sytuatsiya-trudnoshhi-j-perspektyvu.html>
26. Масенко Л. Мовний режим у школах і завдання дерусифікації [Електронний ресурс]. *Радіо-свобода.org*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28800659.html> (Дата звернення 27.07.2020.).
Masenko, L. (2017). Movnyi rezhym u shkolakh i zavdannia derusyifikatsii [The language regime in schools and the tasks of de-Russification]. *Radiosvoboda.org – Radio of Liberty.org*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28800659.html>
27. Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 20-32.
Masenko, L. (2018). Movnyi konflikt v Ukraini: shliakhy rozv'iazannia [The Language conflicte in Ukraine]. *Ukrainska mova – The Ukrainian language*, 2, 20-32.
28. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України (інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. № 1-3 (169-170). 2017. С. 3-63. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf (Дата звернення 26.07.2020).
Osnovni zasady ta shliakhy formuvannia spilnoi identychnosti hromadian Ukrainy (informatsiino-analitychni materialy Tsentru Razumkova), (2017) [Foundations and ways of forming a common identity of Ukrainian citizens (information and analytical materials of the Razumkov' Center)]. *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense*, 1-3 (169-170), 3-63. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf
29. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» (1990) [Електронний ресурс]. *Закон.рада.gov.ua* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (Дата звернення 26.07.2020).

- Postanova Verkhovnoi Rady URSS «Pro proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy», (1990) [Resolution of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR «On the declaration of independence of Ukraine»]. (1991, August 24). zakon.rada.gov.ua – zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
30. Постанова Колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про Концепцію середньої загальноосвітньої школи України». ЦДАВО (Центр. держ. архів вищ. органів влади та управління України).Ф. 166. Оп. 17. Спр. 78. арк. 69-88.
Postanova Kolehii Ministerstva narodnoi osvity URSS «Pro Kontseptsiiu serednoi zahalnoosvitnoi shkoly Ukrainy» [Resolution of the Board of the Ministry of Public Education of the Ukr. RSR «On the Concept of the Secondary Public School of Ukraine»]. CDAVO (Tsentral'nyy Derzhavnyy Arkhiv Vyshchychk Orhaniv Vlady Ta Upravlinnya Ukrayiny) – CSASB (the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine), F. 166. Op. 17, Spr. 78, P. 69-88.
31. Шаповал Ю., Ажнюк Б. Мовна ситуація в Україні: історія і сучасний стан : додаток [Електронний ресурс]. (створено 11.12.2010). *Memorial.cf* URL: <http://memorial.cf/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunj-genocyd/780-dodatok-do-vidkrytogo-lysta-mizhnarodnij-gromadskosti.html> (Дата звернення 02.08.2020).
Shapoval, Yu., & Azhniuk, B. (2010). *Movna sytuatsiia v Ukraini: istoriia i suchasnyi stan: dodatok* [The language situation in Ukraine: history and current state: addition]. (2010, December 11). Memorial.cf – Memorial.cf Retrieved from <http://memorial.cf/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunj-genocyd/780-dodatok-do-vidkrytogo-lysta-mizhnarodnij-gromadskosti.html>
32. Процес формування спільної загальнонаціональної ідентичності громадян: чинники впливу, основні засади і напрями (експертне опитування). *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1-3 (169-170). С. 77-88. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf (Дата звернення 26.07.2020).
Protses formuvannia spilnoi zahalnonatsionalnoi identychnosti hromadian: chynnyky vplyvu, osnovni zasady i napriamy (ekspertne opytuvannia) (2017) [The process of forming a common national identity of citizens: factors of influence, bases and directions (expert survey)]. *Natsionalna bezpeka i oborona – National security and defense, 1-3 (169-170), 77-88*. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf
33. Соколова С. О. Актуальні проблеми сучасної української соціолінгвістики. *Українська мова*. 2019. № 1. С. 36-42.
Sokolov, S. O. (2019). Aktualni problemy suchasnoi ukrainskoi sotsiolinhvistyky [The Actual problems of the contemporary Ukrainian sociolinguistics]. *Ukrainska mova – The Ukrainian language*, 1, 36-42.
34. Статистичний щорічник України за 2007 р. / за ред. О. Г. Осауленко. Київ, 2008.
Osaulenko, O. H. (Ed.). (2008). *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2007 r.* [The Statistical Yearbook of Ukraine, 2007]. Kyiv, Ukraine.
35. Статистичний щорічник України за 2018 р. / за ред. І. Є. Вернера. Житомир, 2019.
Verner, I. Eu. (Ed.). (2019). *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2018 r.* [The Statistical Yearbook of Ukraine, 2018]. Zhytomyr, Ukraine.
36. Томаченко О. В. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991-2009) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : 07.00.01 [Електронний ресурс]. Луцьк, 2015. 19 с. URL: <https://ra.eunu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/06/Tomachenko-O.V.-Avtoreferat.pdf> (Дата звернення 25.07.2020).
Tomachenko, O. V. (2009). *Polityka Ukrainy u haluzi shkilnoi istorychnoi osvity (1991-2009)* [The Ukrainian policy in the field of school history education (1991-2009).] Extended abstract of candidate's thesis. Lytzc, Ukraine. Retrieved from <https://ra.eunu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/06/Tomachenko-O.V.-Avtoreferat.pdf>
37. Johnson, D. C. (2013). *Language Policy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
38. Skutnabb-Kangas, T. & McCarty, T. L. (2008). Key concepts in bilingual education: ideological, historical, epistemological, and empirical foundations In Volume 5, *Bilingual Education*. eds Jim Cummins & Nancy Hornberger. *Encyclopedia of Language and Education*, 2nd edition. New York: Springer, 3-17. Retrieved from https://researchgate.net/publication/226559017_Key_Concepts_in_Bilingual_Education_Ideological_Historical_Epistemological_and_Empirical_Foundations

Dichek N.

ORCID 0000-0002-2185-3630

Professor, Doctor of Sciences in Education,
Head of the Department of History and Philosophy of Education
Institute of Pedagogy,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) E-mail: n.p.dichek@gmail.com

STATE LANGUAGE POLICY OF INDEPENDENT UKRAINE IN THE CONTEXT OF SCHOOL EDUCATION: FROM THE ORIGINS TO THE PRESENT

The content of the article summarizes the policy of the state in the field of secondary school and the aspect of the approval and spread of the functioning of the Ukrainian language in Ukraine (since the middle of 1980s till now). Particular attention is paid to the preconditions (mid-1980s - early 1990s) that led to the recognition of the Ukrainian language as the state language and as the main language of school education. Based on the discourse analysis of the complex of legislative and documentary sources, it has been proved that changes in the content and main goals of school education have become one of the leading factors in the development of Ukrainian state-building.

The article's purpose is a historical and retrospective analysis of the first steps of the state educational policy of independent Ukraine in the field of ukrainization of the secondary schools in the context of the new language policy of the period of sovereignty.

Methodology. So as the research is historical and pedagogical, the main tool was the historiographic analysis of the selected documentary, archival, scientific, sociological sources on the topic, reflected on the basis of the historical and genetic approach, which was supplemented by such methods as system analysis, which allows the study of educational politics in its entirety, as well as an interdisciplinary approach. Clarification of the strategy of the state and the tactics of its implementation by the Ministry of Education of Ukraine in a certain period of historical time is subject to the principle of causality and provides grounds for determining stable and rapidly changing strategic and tactical goals and programs.

Scientific novelty. For the first time the chronotop of the deployment of the language policy of Ukraine on the eve of gaining independence and in its early years through the prism of conceptual shifts in reforming the secondary school is revealed, and some aspects of the contemporary language situation are highlighted.

Conclusions. The strategic ideas laid down at the turn of the last decades of the 20th century related to the educational policy of independent Ukraine in the field of secondary school not only played an important role in raising the functioning of the native language, in establishing the mass formation of Ukrainian self-identification among children and young people, but also thus contributed implementation of the key idea - the idea of building the Ukrainian state.

Based on the coverage of practical tasks to implement the strategy of the Ukrainian state, it is argued that the Ministry of Education of Ukraine, in cooperation with the Ukrainian writers' community, the Academy of Sciences of Ukraine, took important and tactically verified steps (the introduction of the Ukrainian language as the state language and the language of school education, the beginning of the creation of Ukrainian textbooks, the development of a new the content of school education with the dominance of national priorities of knowledge and national values, a change in the paradigm of the school of learning to a personality-oriented paradigm of education), which made it possible to Ukrainize the education system, and in particular the secondary school.

The development of Ukraine as a state is impossible without the dominating of native language. So the nationally oriented education of the younger generation is the vital need, also it should be modernized according to the new challenges of the globalization time. School education in combination with preschool have acquired the significant factor in creating a nation.

Key words: Ukraine, Ukrainian language, state educational policy, Ministry of Education of Ukraine, secondary school.

Стаття надійшла до редакції 01 жовтня 2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Л. М. Калініна